

Mniejszości narodowe na pograniczach. Pomiedzy tożsamością narodową a obywatelską

Summary

National minorities in borderlands. Among national and civil identity

Socio-cultural borderlands are a very important laboratory to investigate the relations between national and civil identity. National minorities in borderlands are in the conditions of double expectations steered to them, on the one hand, by national majorities organized in the state where individual minorities live, and on the other hand, by "mother" nations, often also organized in the state. The article presents the expectation of national majorities as well as the expectation of national majorities with regard to "one's" minority beyond borders. The basic theses of the article concern the reaction of national minorities to the expectation of predominant state majorities.

Założenia, problem badawczy, podstawowe pojęcia

Aby przedstawić usytuowanie oraz ewentualne wybory mniejszości narodowych na pograniczach pomiędzy ich tożsamością narodową a obywatelską, niezbędne jest uprzednie skupienie uwagi na relacjach pomiędzy obywatelstwem a tożsamością. W związku z tym konieczne jest przyjęcie kilku założeń. Zakładam, że podstawą do rozpatrywania relacji tego typu jest społeczeństwo demokratyczne. W społeczeństwie demokratycznym kształtują się, a szczególnie uzewnętrzniają różne formy tożsamości, to społeczeństwo demokratyczne stwarza warunki do swobodnego rozwoju poszczególnych zbiorowości i ich kultur, to w społeczeństwie demokratycznym jest kształtowana (kształtuje się) tożsamość obywatelska, a także są sprzyjające warunki do utrzymania i rozwijania tożsamości narodowo-etnicznych. W pracy

przyjmuję stanowisko teoretyczne zaprezentowane przez R. Brubakera, który w ramach proponowanej zmiany orientacji w badaniach nad nacjonalizmem wskazuje na konieczność jednolitego, teoretycznego „wyjaśnienia relacyjnego związku łączącego narodowe mniejszości, państwa o orientacji narodowej i zagraniczne ojczyzny”¹.

Pogranicza stały się bardzo interesującym poznawczo laboratorium do badań nad relacjami między tożsamością narodową oraz obywatelską. Przede wszystkim nastąpiło znaczne unarodowienie mieszkańców pograniczy. Zdaniem R. Brubakera spowodowało ono, że „dziesiątki milionów ludzi znalazło się poza «swoim własnym» terytorium narodowym, równocześnie czyniąc narodową cechę osób i terytoriów przedmiotem wzmożonej oceny”². Ulokowane na pograniczach mniejszości narodowe na ogół cechują się ambiwalentnym statusem członkowskim, „należąc poprzez fakt zamieszkania i (w większości przypadków) poprzez formalne obywatelstwo do jednego państwa, a poprzez domniemaną przynależność etnonarodową do innego państwa”³. W tych warunkach szczególnie trudno jest przewidywać rzeczywiste postacie tożsamości i integracji społecznej. Tożsamości może być wiele, jak wiele jest subiektywnie konstruowanych trwałych form wizerunku siebie jako jednostki, przynależności do określonych grup społecznych, odrębności względem innych, oraz z tym związanych zadań i powinności. Między innymi w wyniku presji przynajmniej podwójnego statusu członkowskiego określone tożsamości ulegają zmianom.

Powstaje pytanie, do jakiego stopnia lub czy w ogóle tożsamość społeczno-kulturowa może pozostawać w sprzeczności z lojalnością obywatelską? Jaka jest rola instytucji państwowych w kwestii utrzymania ładu społeczno-kulturowego na pograniczach? Moim zdaniem tożsamości kulturowe nie mogą być zrównoważone jedynie poprzez oczekiwania lojalności obywatelskiej. Równowaga w sferze tożsamości ukształtuje się wówczas, kiedy obok tradycyjnych tożsamości kulturowych, szczególnie takich jak: religijne, narodowe, konstruowane będą nowe tożsamości kulturowe, a mianowicie tożsamości obywatelskie.

Mniejszości narodowe na pograniczach znajdują się na ogół w warunkach podwójnych oczekiwań lub nawet presji kierowanych do nich z jednej strony przez narodowe większości zorganizowane w państwa, w obrębie których zamieszkują poszczególne mniejszości, a z drugiej strony przez narody macierzyste, najczęściej także zorganizowane w państwa, przeważnie będące państwami sąsiednimi. Najczęściej są to państwa w różnym zakresie narodowe. Cechą zaś

1 R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 1998, s. 75.

2 Ibidem, s. 71.

3 Ibidem.

charakterystyczną państw narodowych jest często występujące zjawisko nakładania się interesów państwowych oraz narodowych. W związku z tym oczekiwania narodowych większości względem mniejszości obejmują konieczne z punktu widzenia wspólnego zamieszkania respektowanie interesów państwowych, jak na przykład tzw. racje stanu, ale także zróżnicowanych interesów narodowej większości, które najczęściej są bardzo splecione z interesami państwowymi. Zjawiska nakładania się interesów państwowych i narodowych w państwach zorganizowanych przez narodowe większości warunkują specyficzne relacje, występujące pomiędzy nimi, a mniejszościami oraz diasporami poza granicami krajów. Inną cechą charakterystyczną państw narodowych jest dominująca tam orientacja asymilacyjna, która między innymi cechuje się przekonaniem o nieuchronności procesów asymilacyjnych poszczególnych mniejszości względem większości narodowych. Naturalnie, poszczególne państwa narodowe różnią się, czasami nawet znacznie, pod względem stosowanych technik asymilacyjnych.

W społeczeństwach demokratycznych poszczególnym mniejszościom na ogół stwarzane są szerokie możliwości kultywowania własnej odrębności kulturowej, tworzenia własnych instytucji narodowo-etnicznych. Ewentualne problemy powstają wówczas, kiedy następuje upolitycznienie mniejszości narodowych, przejawiające się chociażby w zakładaniu partii politycznych opartych na zasadach narodowych, kiedy narastają aspiracje do różnych postaci reprezentacji politycznych, kiedy oczekiwania mniejszości narodowych obejmują różne postacie autonomii terytorialnej, kiedy wreszcie poszczególne mniejszości narodowe podejmują zadania wpływu na charakter stosunków politycznych pomiędzy krajem zamieszkania, a krajem ich macierzystego narodu, i inne.

Powstaje pytanie, jak sobie radzą poszczególne mniejszości narodowe w warunkach nierzadko zróżnicowanych, a skrajnie nawzajem sprzecznych oczekiwań narodu stanowiącego większość w państwie oraz narodu macierzystego, także zorganizowanego w państwo? Jak sobie radzą, to znaczy: jakie podejmują strategie działań, aby zagwarantować sobie jako podmiotom indywidualnym i zbiorowym dostatecznie szeroką przestrzeń do autonomicznego działania i rozwoju?

W ostatnim czasie nie prowadziłem autonomicznych badań nad zachowaniami mniejszości narodowych na pograniczach w kontekście dokonywanych wyborów pomiędzy tożsamością narodową a obywatelską, w związku z tym mój artykuł może być traktowany li tylko jako wprowadzenie do badań empirycznych na ten temat.

W tytule referatu występują przynajmniej cztery pojęcia, które wymagają bliższego przedstawienia, a traktowane autonomicznie mogą stanowić tematykę wielu odrębnych rozważań naukowych. Mam na myśli takie kategorie, jak: mniejszość narodowa, pogranicze, tożsamość narodowa oraz tożsamość oby-

watelska. W kwestii mniejszości narodowych⁴ oraz pogranicza⁵ wypowiadałem się przynajmniej w kilku innych publikacjach. Natomiast uściślenia wymagają szczególnie dwa rodzaje tożsamości, pomiędzy którymi są zawieszeni przedstawiciele mniejszości narodowych oraz dokonują określonych wyborów: tożsamość narodowa oraz lojalność, a w perspektywie, tożsamość obywatelska. Roboczo przyjmuję, że na tożsamość narodową składa się różny zakres poczucia łączności z mniejszością narodową, traktowaną jako własną, oraz jej kulturą, a także poczucie odrębności w stosunku do innych grup narodowych.

Uznaję stanowisko, że współcześnie w zasadzie już „żadna tożsamość sama w sobie nie jest w stanie odpowiedzieć na poszerzoną świadomość współczesnego człowieka”⁶, jednak tożsamość narodowa mieszkańców pogranicza ma przynajmniej kilka cech szczególnych. Najczęściej nie jest to jedynie utożsamianie się z mniejszością narodową, ale także z narodową większością, co powoduje kształtowanie się różnych konfiguracji utożsamień grupowych w świadomości mieszkańców pograniczy. Tutaj mamy do czynienia także ze zjawiskami (za A. Kłóskowską) nienakładania się identyfikacji narodowej oraz walencji kulturowej. Inaczej mówiąc, mieszkańcy o określonej autoidentyfikacji narodowej mogą być w różny sposób związani z kulturą narodową traktowaną jako własną. Najczęściej jest to w różnym zakresie przywiązanie do kultury tak mniejszości, jak i większości narodowej, a coraz częściej także do szerszych wzorów kulturowych, oferowanych przez szeroko rozumianą nowoczesność. Wreszcie cechą charakterystyczną tożsamości narodowej mniejszości ulokowanych na pograniczach jest stosunkowo wysoki poziom jej zmienności, inaczej mówiąc występuje wysoka zależność tożsamości narodowej od warunków otoczenia. Mniejszości narodowe na pograniczach na ogół przyswoiły sobie tzw. reguły przetrwania lub zachowania poczucia bezpieczeństwa w warunkach zmieniającego się otoczenia politycznego i kulturowego.

Wprawdzie jestem świadomy, że ta kategoria wymaga szerszego uzasadnienia teoretycznego, w tym szczególnie wyodrębnienia jej z innych, często zbliżonych rodzajów tożsamości, to w pracy traktuję tożsamość obywatelską roboczo jako poczucie „wielkiego zbiorowego obowiązku” mieszkańców względem społeczeństwa, jako zespół przyswojonych powinności (uprawnień i obowiązków) mieszkańców danego kraju w postaci bycia jego obywatelami.

Zdaniem Barbary Skargi „obywatel, to nie poddany, ale świadomy swego poczucia przynależności do społeczeństwa zamieszkującego terytorium danego państwa. Człowiek wolny i dzielący wolność z innymi natychmiast zobowiązuje się do troski o tych innych, o całość społecznego bytu i jego racjonalne

4 Por. A. Sadowski, *Narodowościowe i etniczne zróżnicowanie III RP*, [w:] A. Kojder (red.), *Jedna Polska? Zróżnicowania społeczne*, Kraków 2007, s. 533-558.

5 Por. A. Sadowski, *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pograniczna*, [w:] *Pogranicze. Studia Społeczne*, t. XIV, Białystok 2008 s. 14-25.

6 Por. D. Shayegan, *Wszyscy jesteśmy migrantami*, „Forum” nr 10 z 4 marca 2001.

urządzenie”⁷. Tożsamość obywatelska dotyczy więc poczucia przynależności do społeczeństwa, zamieszkującego dane państwo oraz internalizowany zespół uprawnień i obowiązków mieszkańców względem tego społeczeństwa, jego części lub poszczególnych obywateli. Tożsamość obywatelska jest warunkowana zadaniami związanymi z zamieszkaniem we wspólnym państwie oraz pozostawaniem członkiem społeczeństwa jako całości lub poszczególnych jego części, ale raczej niewyodrębnionych na zasadach kulturowych. Ukształtowanie się tożsamości obywatelskiej potwierdza gotowość mieszkańców kraju do występowania w jego interesie, do służenia mieszkańcom całego kraju bez względu na różnicowanie wewnętrzne jego mieszkańców, oznacza także umiejętność przekraczania różnic grupowych (kulturowych) w imię interesu społeczeństwa.

Wydaje się, że przynajmniej w Europie kończy się etap, w którym obywatelstwo było mechanicznie otrzymywanym w wyniku urodzenia lub formalnie nadawanym statusem w obrębie poszczególnych państw. Natomiast narasta dyskurs na temat obywatelstwa europejskiego. Po drugie, w stosunkach między-narodowych pojawiają się podwójne obywatelstwa. Na przykład obywatelstwo niemieckie posiada bardzo wielu mieszkańców Śląska (Górnego i Opolskiego), pojawiają się postulaty nadania obywatelstwa polskiego przedstawicielom polskiej mniejszości w Ukrainie, Republice Białoruś i inne. W relacjach między określaną przez R. Brubakera triadą: państwo zorientowane narodowo, mniejszości narodowe oraz ojczyzny zagraniczne, narasta wykorzystanie statusu obywatelstwa jako instrumentu działań politycznych, skierowanych na inne państwa lub na zamieszkujące tam mniejszości narodowe.

Mieszkańcy o ukształtowanej tożsamości obywatelskiej tworzą wspólnie społeczeństwo obywatelskie. Skróceniowo społeczeństwo obywatelskie jest odnozione do sektora pozarządowego, a według P. Glińskiego aktywność społeczna (organizacje pozarządowe) i integracja nowoczesnych wspólnot obywatelskich (wspólnoty lokalne), „stanowią podstawowy empiryczny desygnat pojęcia społeczeństwo obywatelskie w warunkach polskich”⁸. Tak pojmowane społeczeństwo obywatelskie ulega jakościowym przemianom. Uważam, że zagadnienie wymaga bliższych badań, ale zasadniczy kierunek myślenia został moim zdaniem trafnie ujęty przez M. Marody. Stwierdza ona, że następuje „ponowne rozdzielanie porządku politycznego i porządku społecznego”⁹. Z jednej strony państwo traci zdolność do rządzenia państwem, a z drugiej strony społeczeństwo ulega procesom dezintegracji społecznej¹⁰. Z drugiej strony można znaleźć wskaźniki świadczące o tym, że mieszkańcy z jakichś powodów świadomie odrzucają rolę

7 B. Skarga, *O obywatelstwie*, „Gazeta Wyborcza”, 22-23 października 2005, s. 12.

8 Ibidem, s. 363-364.

9 M. Marody, *Spoczeństwo poobywatelskie?*, [w:] W. Wesołowski, J. Włodarek (red.), *Kregi integracji i rodzaje tożsamości. Polska. Europa. Świat*, Warszawa 2005, s. 216.

10 Ibidem, s. 215-219.

obywatelskie (np. nieuczestniczenie w wyborach, niechęć do działań w organizacjach pozarządowych) na rzecz ról narodowych, religijnych itp.

Wydaje się nieodzowne zasygnalizowanie kategorii piątej, mianowicie zaradności społecznej, tutaj dla oznaczenia podejmowanych działań tak indywidualnych, jak i zbiorowych, zmierzających do rozwiązania (rozwiązywania) wielości problemów powstałych w wyniku rozbieżności oczekiwań narodowych większości i mniejszości.

Oczekiwania narodowych większości względem mniejszości w obrębie państwa narodowego

Generalnie oczekiwania większości narodowej zorganizowanej w państwo względem mniejszości zależne są między innymi od typu państwa i jego ustroju, od przyjętej szerszej polityki zagranicznej i wewnętrznej, od natężenia społecznych problemów (konfliktów) o charakterze narodowościowym i innych. W tej, z konieczności skrótowej, części referatu nie zamierzam odwoływać się do poszczególnych aktów prawnych, obowiązujących w poszczególnych krajach, oraz szczególnie w Unii Europejskiej jako całości, a dotyczących regulacji stosunków między większością a mniejszościami narodowymi. Owe oczekiwania raczej określam z perspektywy funkcjonowania narodowego państwa.

Podstawowe oczekiwania względem mniejszości narodowych dotyczą takiego stopnia ich lojalności politycznej oraz społecznej, która zapewnia utrzymanie ładu politycznego i społeczno-gospodarczego kraju. Bliższe sposoby definiowania lojalności obywatelskiej są zróżnicowane w poszczególnych krajach. Najczęściej sprowadzają się do oczekiwań przestrzegania prawa, do znajomości, a także stosowania w praktyce życia publicznego języka narodowej większości oraz jej kanonu kulturowego, do aktywności w życiu publicznym. Jednakże aktywności w życiu publicznym najczęściej implicite wyznaczone są granice, które na przykład sprowadzają się do takich ograniczeń, jak: hamowanie aktywności politycznej, szczególnie w organizowaniu partii politycznych, opartych na zasadach narodowych, ograniczenia w zajmowaniu przez przedstawicieli mniejszości ważnych stanowisk w państwie, sprzeciwy wobec zabiegów o wszelkie rodzaje autonomii politycznej i terytorialnej, niechęć do tworzenia specyficznego prawa, ograniczającego ewentualne zjawiska nierówności lub dyskryminacji o charakterze etnicznym, ograniczenia w zakresie ewentualnego wspierania swojej ojczyzny ideologicznej, szczególnie w warunkach, kiedy występują określone problemy w stosunkach między państwami. Oczekiwanie lojalności jest na ogół czasowe. Zakłada się bowiem, że w dłuższej perspektywie dokonają się, traktowane jako nieuchronne, procesy asymilacyjne, które spowodują oczekiwaną homogenizację kulturową społeczeństwa. Oczekiwania w perspektywie asymilacji mniejszości narodowych są bardzo trwałe. Zdaniem G. Babińskiego wynika to z faktu, że wiążą się one przynajmniej z kilkoma rodzajami z pozy-

cji narodowych większości przekonywujących racjonalizacji, o których szerzej pisze G. Babiński¹¹.

W okresie występowania odrębności narodowej mniejszości na ogół podlegają działaniom ochronnym oraz wspomagającym ich aktywność kulturalną. Stosowany zakres ochrony oraz pomocy jest na ogół warunkowany właśnie oczekiwaniem lojalności państwowej oraz aktywności na rzecz państwa i jego obywateli. W praktyce nawet w społeczeństwach demokratycznych mniejszości narodowe mają znaczne kłopoty związane z realizacją swoich interesów narodowych. Pomijając zjawisko naturalne, że będąc w mniejszości niesposób przegłosowywać akty prawne, uchwały będące w interesie mniejszości, to w znacznej mierze problemy praktyczne związane są z różnicami pomiędzy stanem aktów prawnych, a rzeczywistymi zachowaniami społecznymi, tak przedstawiciele narodowych większości, jak i mniejszości.

Oczekiwania narodowych większości względem „swoich” mniejszości ulokowanych poza granicami państwa

W warunkach wielości działań politycznych państwa skierowanych na nadanie mu charakteru narodowego, wielości relacji pomiędzy państwem, a narodem dominującym w państwie, w tym szczególnie podkreślanej tezie, że państwo służy swojemu narodowi, powstaje pytanie o zadania państwa także względem tych części, odłamów narodu, które znajdują się poza jego granicami. Zdaniem R. Brubakera „stanowiska przyjmowane przez zagraniczne ojczyzny łączy aksjomat o wspólnocie więzi narodowej ponad granicami państw i obywatelstwem oraz idea, że ta wspólnota czyni państwo odpowiedzialnym, w pewnym sensie, nie tylko za jego własnych obywateli, ale także za rodaków, którzy mieszkają w innych państwach i mają inne obywatelstwo”¹². Zgodnie z prawem międzynarodowym określone państwo może i powinno ochraniać swoich obywateli przebywających poza granicami kraju. Jednakże zabiegi w kierunku ochrony rodaków mieszkających poza granicami kraju oraz mających obywatelstwo tych krajów dotychczas nie są unormowane prawnie.

W praktyce jednak wytworzyły się bardzo zróżnicowane empiryczne postacie i formy łączności danej ojczyzny z rodakami poza granicami kraju. Od zainteresowania się rodakami poza granicami kraju, upowszechniania wiedzy o swojej diasporze, poprzez różne formy wsparcia moralnego, coraz częściej także materialnego, do sytuacji tworzenia określonych rozwiązań prawnych, a w warunkach szczególnych nawet stosowanie rozwiązań siłowych (wsparcia militarnego). Na przykład Niemcy od dawna przyznają obywatelstwo niemiec- kie obywatelom polskim narodowości niemieckiej lub jedynie pochodzenia nie-

11 Por. G. Babiński, *Porządek polityczny a zróżnicowanie etniczne*, „Prace Socjologiczne. Zeszyty Naukowe UJ” 1990, z. 16.

12 R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej...*, op. cit., s. 86.

mieckiego. Nadto od lat stosują szczególne ułatwienia w zakresie imigracji do swojego kraju. W państwie polskim przyjęto „Kartę Polaka” w celu ułatwienia kontaktów Polakom zamieszkującym wybrane kraje postradzieckie z państwem polskim, traktowanym jako ich ojczyzna.

Narodowe większości oczekują, że ulokowane poza granicami kraju mniejszości będą rozwijać kulturę ojczystą, że będą dążyć do jej instytucjonalizacji, między innymi w postaci rozwijania systemu edukacji w ojczystym języku, i do rozwijania wszechstronnych kontaktów z ojczyzną zagraniczną. Oczekują, że mniejszości narodowe będą stanowić swoisty pomost do budowania systematycznego i trwałego współdziałania pomiędzy sąsiednimi państwami.

Wydaje się, że oczekiwania większości narodowych wobec tzw. „swoich” mniejszości ulokowanych poza granicami kraju stają się coraz szersze. Mianowicie mniejszości nierzadko bywają wykorzystywane jako ważny instrument w kontaktach międzypaństwowych. Dwie formy wykorzystania instrumentalnego mniejszości narodowych wydają się szczególnie widoczne. Po pierwsze, jest to traktowanie mniejszości narodowej we własnym państwie jako zakładnika oczekiwanych działań skierowanych na „swoje” mniejszości w innych krajach. Inaczej mówiąc, polityka narodowościowa państwa wobec mniejszości narodowej w obrębie państwa jest warunkowana treścią polityki narodowościowej skierowanej na rodaków zamieszkujących w innym państwie. Nie muszą podkreślać, że polityka tego typu łamie podstawowe prawa obywatelskie, szczególnie prawo do równego traktowania wszystkich obywateli w państwie. Po drugie, zagraniczna mniejszość narodowa bywa wykorzystywana do wspierania realizowanej przez państwo polityki zagranicznej, szczególnie w stosunku do państwa, w którym zamieszkują rodacy. Najczęściej dotyczy to wspierania szeroko rozumianych procesów demokratyzacji określonego kraju. Mniejszość narodowa postrzegana przez dominującą część mieszkańców kraju jako wspierająca politykę kraju sąsiedniego w określonych warunkach może znaleźć się w sytuacji mało komfortowej, a nawet bardzo trudnej. Mniejszość narodowa może podlegać zróżnicowanym retorsjom nie tylko ze strony organów państwowych, ale także ze strony narodowych większości. Na przykład może być posądzana o działania na szkodę państwa i następnie w różnym zakresie marginalizowana w kraju.

Moim zdaniem, instrumentalny charakter stosunków pomiędzy narodowymi większościami w państwach, a ich mniejszościami narodowymi, zamieszkującymi inne kraje ma charakter bardziej złożony, ale jego bliższe przedstawienie wykracza poza wąskie ramy artykułu. Mam na myśli chociażby preferowanie określonej definicji mniejszości narodowej, określonych kryteriów i wymogów przynależności narodowej, tworzenie wielości formalnych i nieformalnych przywilejów, które niewątpliwie wpływają na zjawisko formowania się oraz przeobrażeń mniejszości narodowych.

Reakcje mniejszości narodowych

Zainteresowanie państw narodowych swoimi rodakami zamieszkałymi poza granicami kraju, w tym nakładanie się zainteresowań krajów sąsiednich, powoduje zasadnicze przemiany mniejszości narodowych, tak w kraju zamieszkania, jak i w krajach sąsiednich.

Przed wszystkim mniejszości narodowe konsolidują się na zasadzie narodowej. Wyrażane przez kraje macierzyste różne postacie zainteresowania ich losem powodują utrwalanie się przekonań o ich łączności z krajem macierzystym oraz utrwalanie poczucia odrębności wobec kraju zamieszkania i jego mieszkańców. Co to oznacza w praktyce życia codziennego przedstawicieli mniejszości narodowych? Ulegają podważeniu długoletnie formy więzi i współdziałania, jakie wytworzyły się pomiędzy nimi, a sąsiadami będącymi reprezentantami narodu dominującego w państwie. Inaczej mówiąc zasady łączności sąsiedzkiej, lokalnej, a nawet regionalnej zostają zastępowane poczuciem łączności narodowej wewnątrz mniejszości oraz z rodakami mieszkającymi poza granicami kraju. Byłoby bardzo interesujące poznawczo zbadanie złożonych przeobrażeń więzi i stosunków, jakich doświadczają przedstawiciele mniejszości narodowych w rezultacie narastania więzi i kontaktów narodowych szczególnie z ojczyzną ideologiczną. Uprzedzenia i stereotypy, które dotychczas były odnoszone do relacji pomiędzy abstrakcyjnymi państwami i ich narodami sukcesywnie przenoszą się do ich stosunków sąsiedzkich, lokalnych, stając się powodem nowych form poczucia więzi lub częściej, nowych nieporozumień i konfliktów.

Można przyjąć założenie, że w warunkach traktowanych jako normalne, to znaczy takich, w których kondycja mniejszości narodowej nie jest zależna od znaczących wpływów zewnętrznych, w warunkach demokratycznych, poszczególne mniejszości narodowe są wewnątrznie zróżnicowane w zasadzie podobnie do zróżnicowań odnotowywanych we wspólnotach narodowych zorganizowanych w państwa. Natomiast w warunkach presji oczekiwań macierzy oraz narodu dominującego w państwie, następuje nie tylko proces homogenizacji kulturowej mniejszości, ale także określone przetasowania w zakresie postaw politycznych. Mniejszości narodowe sukcesywnie tracą więc możliwość szerokiego korzystania z przywilejów społeczeństwa demokratycznego. Mniejszości narodowe stają się między innymi silnymi grupami wpływu politycznego, tak w państwie zamieszkania, jak i w ojczyźnie zagranicznej. Na przykład zainteresowanie polityczne mniejszością narodową przez władze centralne ojczyzny zagranicznej powoduje możliwość zaistnienia publicznego, doświadczania kontaktów politycznych takich, które byłyby nieosiągalne w warunkach braku aktywności politycznej. Po drugie, takie formy zainteresowania zwykle wiążą się z określonym wsparciem finansowym, co staje się bardzo cenne dla funkcjo-

nowania wspólnoty mniejszościowej. Po trzecie, sprzyja realizacji wielu karier indywidualnych, opartych na strukturach mniejszościowych. Wreszcie silna i zorganizowana mniejszość w państwie staje się obiektem zainteresowania szczególnie organizacji opozycyjnych, które mogą wykorzystywać jej struktury mniejszościowe do realizacji swoich różnych założeń politycznych (promowanie opozycji, poszerzenie elektoratu itp.). Zorganizowana mniejszość narodowa niewątpliwie powinna odczuwać wielość korzyści z tytułu funkcjonowania jako zorganizowanej całości. Jednakże sądzić należy, że na tym korzystają przede wszystkim mniejszościowi liderzy. Przedstawiciele mniejszości narodowych mogą odczuwać nawet określone presje ze strony wspólnot mniejszościowych, które poprzez mechanizm grupy wpływ ograniczają przynajmniej w sferze publicznej ich wolność postaw i zachowań.

W warunkach zróżnicowanych oczekiwań mniejszości narodowe nie tylko różnicują się, ale w warunkach skrajnych nawet po prostu rozpadają się na dwie lub więcej części, prezentując najczęściej zachowania stosowne do oczekiwań państw narodowych. Najczęściej struktury polityczne mniejszości narodowych składają się z elementów wspierających działania polityczne swojego narodu, z elementów wspierających działania narodów dominujących (lub opozycji) w państwie zamieszkania oraz z elementów neutralnych politycznie, bardziej zorientowanych na zadania lokalne lub regionalne. Naturalnie realne struktury mniejszości narodowych stają się coraz bardziej złożone. Staje się to przede wszystkim wynikiem coraz bardziej zindywidualizowanego poszukiwania swojego nowego miejsca w nowej sytuacji w kraju oraz w stosunkach z macierzą.

Kształtująca się struktura mniejszości narodowych ulega procesom instytucjonalizacji, co oznacza, że rozbudowywane są dotychczasowe oraz tworzone nowe instytucje o charakterze narodowym. Wiadomo, że procesy tworzenia się instytucji narodowych mogą być bardzo daleko idące. Od domów kultury, poprzez system edukacji, mniejszościowe media, system komunikacji w języku i w warunkach kulturowych mniejszości, do tworzenia złożonego systemu instytucji kultury, ochrony zdrowia, wypoczynku, instytucji samorządowych, miejsc pracy zawodowej oraz autonomicznych lub odrębnych instytucji politycznych. Do działań tego typu zwykle brakuje środków materialnych oraz szeroko rozumianego wsparcia w ramach państwa i na arenie międzynarodowej. Między innymi mniejszości narodowe oczekują ich szczególnego finansowania przez państwa narodowe. W literaturze mówi się nawet o zjawiskach tyranii mniejszości narodowych. Zjawisko tyranii – zdaniem Joanny Kurczewskiej – polega na „szczególnym wykorzystaniu przez mniejszościowe grupy narodowe własnej słabości politycznej w działalności instytucji państwowych różnych szczebli, na wymuszaniu od państwa statusu grup «specjalnej troski». Polityczna widoczność na scenie publicznej społeczeństwa masowego pozwala pełnić tym grupom rolę większą, niż to wynika z ich wagi społecznej, gospodarczej czy

kulturowej”¹³. W praktyce jest bardzo trudno odróżnić instrumentalne traktowanie swoich tożsamości narodowych od autotelicznego, stąd różne presje i wymuszania stosunkowo często okazują się skuteczne.

Równolegle do umacniania się wizerunku zagranicznej ojczyzny ideologicznej tracą na znaczeniu mity, podania, treści historyczne uzasadniające integralny związek mniejszości narodowej z większością dominującą w państwie, uogólniając, upada między nimi układ wertykalny, a narasta przekonanie o więzi horyzontalnej, o zamieszkaniu w jednym państwie kilku wspólnot narodowych.

Wśród mniejszości narodowych następuje dystans pomiędzy elitami, które starają się realizować różne strategie i formy zaradności zbiorowej, a mieszkańcami (substratem narodowym), którzy coraz częściej podejmują przedsięwzięcia autonomiczne lub nawet indywidualne formy zaradności związanej z potrzebami więzi narodowej.

Na przykład redefinicji ulega pojęcie patriotyzmu. Czy oznacza ono umiłowanie i służenie krajowi zamieszkania, czy też swojej ojczyźnie zagranicznej? Możliwe jest wytwarzanie się wielu złożonych napięć, których identyfikacja jest możliwa przede wszystkim w procesie badań empirycznych. Podkreśla się, że szczególne napięcia powstają wówczas, kiedy „możliwe staje się subiektywne pozbycie się przez jednostkę identyfikacji z «jej właściwym» miejscem w społeczeństwie, a równocześnie struktura społeczna nie pozwala na realizację tożsamości wybranej subiektywnie...”¹⁴. Na przykład, jeżeli przedstawiciel danej mniejszości narodowej ulega procesom konwersji narodowej i czuje się członkiem wspólnoty większościowej, może oczekiwać bardzo różnych reakcji, tak ze strony dotychczasowej, jak i nowej wspólnoty narodowej: od akceptacji do zasadniczego odrzucenia, wraz z posądzeniem o zdradę narodową.

Czy jest jakaś optymalna strategia mniejszości narodowych w warunkach zróżnicowanych oczekiwań państw zamieszkania oraz ojczyzn zagranicznych? Wydaje się, że wyjścia optymalnego nie ma. Kłopoty i napięcia mniejszości narodowych z tytułu oczekiwań państw zamieszkania oraz państw traktowanych jako ojczystych w zasadzie ulegają rozwiązaniu wraz ze wstąpieniem obu państw do związków międzypaństwowych, w obrębie których ustalane są jednolite lub zbliżone prawa i obowiązki państw względem mniejszości narodowych. Dobrym przykładem może być mechanizm rozwiązywania problemów mniejszości narodowych w ramach Unii Europejskiej¹⁵.

13 J. Kurczewska, *Naród*, [w:] *Encyklopedia Socjologii*, t. II, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999, s. 291.

14 Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2005, s. 19.

15 Mam na myśli tzw. tubylcze mniejszości narodowe. Problem imigrantów w Unii Europejskiej wykracza poza omawianą tematykę pracy.

Wybrane kierunki tworzenia nowego ładu stosunków narodowościowych

Moim zdaniem, konstruktywnym kierunkiem rozwiązywania różnych sytuacji, w jakich znajdują się mniejszości narodowe, szczególnie w krajach Europy Środkowo-Zachodniej oraz Środkowo-Wschodniej jest, obok szlachetnych i pożądaných działań zmierzających do konstruowania lub utrwalania tożsamości narodowej, skupienie szczególnej uwagi na konstruowaniu lub utrwalaniu tożsamości obywatelskiej. Zadaniem konstruowania tożsamości obywatelskiej byłoby, obok rozwijania naturalnych oczekiwań aktywności społecznej mieszkańców kraju, zrównoważenie aktywności o charakterze mniejszościowym skierowanej na wspólnotę narodową, aktywnością na rzecz kraju zamieszkania oraz wiązanie przedstawicieli mniejszości narodowych sprawami kraju, regionu, środowisk lokalnych, ale traktowanych całościowo bez podziałów narodowościowych.

Nie można oczekiwać pozytywnego współdziałania pomiędzy mniejszościami narodowymi, a dominującą większością w państwie bez poszerzania sfery wspólnych wartości oraz wzorów zachowań skierowanych na rzecz państwa zamieszkania oraz społeczeństwa jako ogółu obywateli. Można powiedzieć, że jest to droga konstruowania kapitału społecznego typu pomostowego będąca, zdaniem R. Putnama, szczególnie ważną i cenną jakością kapitału społecznego¹⁶. Wraz z rozwojem reguł demokratycznych w społeczeństwie mniejszości narodowe nie potrzebują nadmiernej ochrony ze strony organów państwowych, mogą autonomicznie lub samodzielnie podejmować działania jednostkowe i zbiorowe. Spodziewają się więc traktowania nie jako petenta, ale jako partnera, który oczekuje określonych świadczeń od państwa, ale też jest świadom swojej siły i wartości, wynikających z faktu, że wytwarza różnego rodzaju dobra i usługi, które wnosi do ogólnospołecznego koszyka bogactwa mieszkańców kraju.

Rozwiązywanie sytuacji mniejszościowych wiąże się nie tylko z nabywaniem tożsamości obywatelskiej przez narodowe mniejszości, ale także z zasadniczą zmianą relacji pomiędzy państwem a narodem. Najogólniej mam na myśli transformację państw narodowych w państwa pluralistyczne, a w perspektywie wielokulturowe. „Zasadniczą ideą stojącą za wielokulturowością – zdaniem J. J. Preece, która jednocześnie powołuje się na Willa Kymlickę – jest twierdzenie, że integracja polityczna nie powinna być porównywana do kulturowej homogenizacji, lecz zamiast tego powinna uznać odrębność kulturową wszystkich członków społeczeństwa, zapewniając jednocześnie, że posiadają także równe prawa obywatelskie i ochronę przed dyskryminacją”¹⁷.

16 Por. R. Putnam, *Demokracja w działaniu*, Kraków 1995.

17 J. J. Preece, *Prawa mniejszości*, Warszawa 2007, s. 191.